

“Vrede door het bloed des Kruises”
Zendeling J.E. Jellesma’s interpretatie van het
devies van het Nederlands Zendelinggenootschap

Chr.G.F. de Jong

Inleiding

Van 1844 tot 1846 heeft in een afgelegen streek van de Centrale Molukken een merkwaardig experiment plaatsgevonden: een Nederlandse zendeling, J.E. Jellesma, die slechts beschikte over een zeer beperkte kennis van land en volk, is er in geslaagd een aantal van de oorspronkelijke bewoners van het eiland Ceram te bewegen hun woonplaatsen in de onherbergzame binnenlanden te verlaten en zich, onder zijn leiding, te vestigen in een nieuwe nederzetting, die speciaal voor dit doel bij een riviermonding op een verlaten kust van Noord-Ceram was gebouwd. Dit was Jellesma’s toepassing van het devies van het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG), “Vrede door het bloed des kruises”. De vragen die hierbij opdoemen zijn onder andere: uit welke motieven deed Jellesma dit? Hoe deed hij dit? Wat wilde hij bereiken? Waaruit kwam zijn aanvankelijke succes voort? Wat zou er (wellicht) gebeurd zijn indien hij niet voortijdig vertrokken was en het experiment meer kans zou zijn gegeven?

Jelle Eeltjes Jellesma

Jelle Eeltjes Jellesma werd op 13 mei 1816 geboren te Hitzum, een dorp bij Franeker in Friesland, waar zijn vader schoolmeester was. Reeds op jonge leeftijd verloor hij zijn beide ouders, waardoor hij gedwongen was als boerenknecht in zijn levensonderhoud te voorzien, eerst in Dongjum, daarna in Sexbierum. In 1838 vestigde hij zich als marskramer in Harlingen. Daar bezocht hij behalve reguliere kerkdiensten ook de bidstonden die ten behoeve van de zending gehouden werden. Op deze bijeenkomsten werd voor de zending gebeden en werden berichten over zendingen voorgelezen.¹ Het waren bij uitstek dergelijke bidstonden, gehouden in Hervormde en Doopsgezinde kring, waarin destijds de belangstelling voor de zending was geconcentreerd – de afdeling Friesland van het NZG werd pas in 1847 opgericht.² Met een aanbeveling van de Harlingse predikant H.A. Jentink meldde Jellesma zich in oktober 1838 als zendeling aan bij het te Rotterdam gevestigde NZG.³ Om iets aan zijn gebrekkige scholing te doen ontving hij, voordat hij als kwekeling werd aangenomen, aanvullend onderwijs, behalve van Jentink, ook van P. Cool, Doopsgezind predikant te Harlingen en een der oprichters van de Friese afdeling van het NZG,⁴ en enkele anderen. Behalve zendings- en kerkgeschiedenis, bijbelkennis, bijbelse exegese, homiletiek, aardrijkskunde en Nederlands (hij sprak alleen Fries) kreeg hij Maleis en Arabisch. Beide laatste vakken ontving hij ten huize van P. Adama Azn., Hervormd predikant te Dongjum en medewerkend NZG-lid.⁵

-
- 1 J.E. Jellesma aan Hoofdbestuur (voortaan HB) NZG, 18-10-1838, Archief van de Raad voor de Zending te Oegstgeest (voortaan ARvdZ), 64-3-3.
 - 2 Zie “Protocol van de Afdeling Friesland van het Nederlandsch Zendelinggenootschap opgericht in 1847” (ARvdZ 48-2) 1. Voor een overzicht van deze periode, zie P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil: het ‘Deutsche Christentumsgesellschaft’ in Nederland, 1784-1833* (Amsterdam [1975]) *passim*.
 - 3 Die brief is J.E. Jellesma aan HB NZG, 18-10-1838, ARvdZ 64-3-3.
 - 4 “Protocol van de Afdeling Friesland van het Nederlandsch Zendelinggenootschap opgericht in 1847” (ARvdZ 48-2) 1.
 - 5 Jellesma heeft hiertoe in 1840 en begin 1841 enige tijd bij Adama in huis gewoond. Het was Adama, die zich kort daarvoor ook had voorbereid op vertrek naar Nederlands-Indië, die hem Maleis en Arabisch bijbracht. P. Adama aan H.A. Jentink, 17-5-1840; H.A. Jentink aan HB NZG, 18-5-1840, 18-12-1840, stukken in ARvdZ 64-3-3. Er verbleef nog iemand bij Adama in huis om het Maleis te leren. Wie dat was is onbekend. Er wordt slechts gesproken van “iemand van eene aanzienlijke familie”, H.A. Jentink aan HB NZG, 18-12-1840, ARvdZ 64-3-3. Adama had zijn kennis van het Maleis opgedaan bij Dirk Lenting. Lenting was van 1816 tot 1838 predikant van de Indische Kerk (Semarang, Batavia), waar hij tevens als secretaris van het Medewerkend Javaanse Zendelinggenootschap menigmaal voor het NZG is opgetreden. Na zijn terugkeer in Nederland onderwees Lenting Maleis aan voor Indië bestemde predikanten, *Extract-Acten van het Nederlandsche Zendelinggenootschap* [voortaan EA] 1838, 103; zie ook *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, red. D. Nauta, A. de Groot, J. van den Berg, O.J. de Jong, F.R.J. Knetsch, G.M.H. Posthumus Meyjes, II (Kampen 1983) 305-306.

In 1841 werd Jellesma door het NZG aangenomen en nam hij als zendeling-kwekeling zijn intrek in het in dat jaar geopende Zendelinghuis van het NZG te Rotterdam.⁶

Vooropgesteld zij, dat de christelijk-humanistische inspiratie waarvan Jellesma's zendingswerk op Ceram getuigde, in NZG-kringen niet uniek was. Die inspiratie kwam tot uiting in de voorrang die gegeven werd aan de wens tot opvoeding en beschaving der inheemse bevolking door geduldige, intieme omgang en het stellen van een "goed" voorbeeld onder afzien van al te drastische, tegen de traditionele cultuur en *adat-istiadat* gerichte maatregelen. Behalve Jellesma werden ook zendingen als dr A.C. Kruijt in Midden-Celebes (1891-1932), S.E. Harthoorn (1854-1863) en T.A.F. van der Valk (1852-1855) op Oost-Java, en J.J. Bär jr. (1855-1873) en R. Bossert (1854-1873) in de Centrale Molukken door een soortgelijke geest bezield.⁷

Aan het eind van deze bijdrage zal nader worden ingegaan op de theologische vorming die Jellesma tijdens zijn leerperiode heeft genoten en de mogelijke invloeden die hij heeft ondergaan. Vooruitlopend daarop dient hier evenwel gewezen te worden op enkele elementen in zijn theologische visie die bepalend waren voor zijn werk op Ceram. Deze elementen traden aan de dag in wat hij in de periode 1838-1843 aan het papier heeft toevertrouwd. In een preekschets, die gewijd was aan Mattheus 5:13-16, legde Jellesma onder meer uit hoe Jezus' woord "Gij zijt het licht der wereld", gesproken tot de discipelen, begrepen moet worden, namelijk: "door [= onder] het licht verstaat Jezus hier de zon die de wereld verlicht door zijnen invloed op derzelve; gelijk dan de zon het middel is de wereld te verlichten zo waren Jezus' Apostelen het middel om de harten der mensen te verlichten en te beschaven". Jezus' bevel aan de discipelen een lamp niet onder een korenmaat te zetten maar op een standaard, hield volgens Jellesma de opdracht in "om de mensen door uw onderwijs en voorbeeld te verlichten, tot erkenning der waarheid te brengen en alzo te leeren de deugd en Godzaligheid te beoefenen".⁸ Hij vatte de inhoud van deze perikoop als volgt samen: "Schoon Jezus deze woorden bijzonderlijk tot zijne Apostelen gesproken heeft, zijn dezelve echter niet zonder nuttigheid voor alle Christenen, immers waren de Apostelen in het begin des Christendoms gesteld tot verlichters en vermaners der mensen en maakten zij het eerst het Christendom uit, dan zijn ook nu alle Christenen tot verlichters en vermaners van anderen verplicht gelijk ook de Apostelen ten hunnen tijde hun licht moesten laten schijnen."⁹

Hiermee was voor Jellesma het fundament gelegd van zijn plicht als christen en zijn roeping als zendeling. Evenals andere zendingen ging het hem uiteraard om "het behouden van vele onsterfelijke zielen", zoals een collega-zending in de Centrale Molukken het formuleerde¹⁰, doch hij interpreteerde zijn taak (op Ceram) in eerste instantie als beschaven, "verlichten" en opvoeden. Hij wilde daartoe niet allereerst mensen bekeren tot het christendom, doch het vertrouwen van het volk winnen en zijn leider zijn. Dit standpunt impliceerde een totaal andere opvatting over de taak en werkzaamheden van een zendeling dan bijvoorbeeld bij Jellesma's tijdgenoot en collega-zending in de Centrale Molukken Willem Luijke (1798; 1826-1886) gevonden werd. De piëtist Luijke beperkte zich, de blik vast gericht op het toekomstige leven in hemelse gewesten, strikt tot de spirituele verzorging van bestaande inheemse gemeenten en had daarbij nauwelijks oog voor eventuele positieve kanten van het voor-christelijke sociaal-culturele en

6 Biografische schets in *EA 1839*, 156-160; *EA 1840*, 134; *EA 1841*, 24; vgl. [A.J. Doornseiffen-Rutgers], *Levensbericht van Jelle Eeltjes Jellesma, Apostel van Java* (Leeuwarden 1872).

7 "Moderne" predikanten in de Protestantse Kerk in de Molukken waren onder meer H.S. Balsem (1863-1869) en B.Th.W. van Hasselt (1866-1872) te Ambon-stad, en Th. Hoog te Banda (1866-1868). (De jaartallen geven de jaren op het zendingsveld aan).

8 J.E. Jellesma, "Matt. 5 v 13-16", ca. 1842-1843, ARvdZ 64-3-3 [3-4].

9 *Ibidem*, [6].

10 Zie bijv. sub 18 juni, "Kort verslag der Werkzaamheden van W Luyke. Aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam. Over April 1856 tot en met Maart 1857", 2-5-1857, ARvdZ 24-5.

godsdienstige leven van de eilanders.¹¹ Veel meer dan zijn collega betrachtte Jellesma geduld met hun hebbelijkheden en onhebbelijkheden.

Aankomst in de Molukken

In augustus 1843 vertrok Jellesma naar Batavia, waar hij, alvorens door te reizen, eerst zijn opwachting maakte bij het gouvernement en enkele predikanten en zendelingen bezocht.¹² Op 9 maart 1844 arriveerde hij op Ambon. Zijn bestemming was het ten oosten van Ambon gelegen eiland Saparua. Tevens zou hij in geval van nood zendeling B.N.J. Roskott kunnen vervangen, die in Ambon-stad een uit de tijd van de “Apostel der Molukken” Joseph Kam (1769-1833) daterend opleidingsinstituut voor inheemse schoolmeesters leidde.¹³ Doch reeds tijdens een oponthoud in Surabaya had hij zijn bestuurders in Rotterdam per brief op de hoogte gesteld van het feit dat hij zich waarschijnlijk niet op Saparua zou kunnen vestigen. Afgezien van enkele islamitische nederzettingen was dat eiland, evenals de overige eilanden ten zuiden van Ceram, zo goed als geheel christelijk in de zin dat “heidenen”, de toenmalige aanduiding van aanhangers der traditionele religies, die nadrukkelijk als Jellesma’s werkterrein waren genoemd, er niet of nauwelijks meer te vinden waren. Eventueel zou hij geplaatst kunnen worden in “nieuwelings uit de Heidenen opgerigte Christen gemeenten”, doch die werden op Saparua evenmin gevonden.¹⁴ Bovendien had de Indische Kerk besloten het aantal predikanten in de regio uit te breiden tot vier (waarvan één bestemd was voor Noord-Celebes en Ternate).¹⁵ Van de drie voor de Centrale Molukken bestemde predikanten zou dan één zich te Saparua moeten vestigen en als “reizend predikant” de inheemse christengemeenten buiten Ambon-stad, op de eilanden Ambon, Saparua, Haruku, Nusalaut, Buru (Kayeli) en langs de zuidkust van Ceram, onder zijn hoede nemen. Daarmee zou hij het werk dat de NZG-zendingen tot dan toe gedaan hadden naar zich toetrekken. Doch de meeste Nederlandse predikanten waren niet of nauwelijks te bewegen de niet-Europese gemeenten te bezoeken, al was het maar omdat ze, behoudens een enkele uitzondering, onvoldoende het Maleis beheersten – de *bahasa tanah* (streektaal), die op Ambon-eiland nog op enkele plaatsen en op de overige Centraal-Molukse eilanden vrijwel uitsluitend gesproken werd, spraken ze al in het geheel niet.¹⁶ Zelfs de buitengemeenten op het eiland Ambon zelf

-
- 11 Willem Luijke (1827-1886) was een der coryfeeën van de meer piëtistisch georiënteerde stroming binnen kerk en zending in de negentiende eeuw. Tot zijn geestverwanten behoorden de Molukken-zendingen C.L. Ruden (1836-1842), L. Tobi (1860-1865), B.N.J. Roskott (1834-1865/1873) en J.J. Verhoeff (1856-1872). (De jaartallen geven de jaren op het zendingsveld aan). De hier gesignaleerde tegenstelling neemt overigens niet weg dat het brengen van het evangelie volgens Luijke c.s. ook in een “hogere” beschaving resulteerde, zij het dat die aanmerkelijk ingetogener, strenger, soberder en vromer was dan die van hun opponenten. Luijke fulmineerde soms zó krachtig tegen het “modernisme” – waarvan hij eens zelfs het NZG-bestuur in Rotterdam beschuldigde – dat hij meermalen door zijn bestuur tot de orde werd geroepen. Zie Luijke aan HB NZG, 20-9-1867, ARvdZ 24-5.
- 12 *EA 1844*, 21.
- 13 Kam richtte in 1819 te Ambon het “Instituut tot opleiding van bekwame medehelpers” op. Dat was een kweekschool voor onderwijzers-evangelisten (ook “nationale helpers” genoemd). Abituriënten van deze opleiding werden op scholen en in gemeenten op Ambon en de omliggende eilanden geplaatst. I.H. Enklaar, *Joseph Kam ‘Apostel der Molukken’* (’s-Gravenhage 1963) 57; *EA 1825*, 225.
- 14 Dit lot trof niet alleen Jellesma. In september 1837 had een Duitse zending in NZG-dienst, C.L. Ruden, zich op Saparua gevestigd. Dat gebeurde evenwel niet zonder bezwaar van het Hulp Zending Genootschap te Ambon. Dit Genootschap was van oordeel dat Ruden zich conform zijn instructie onder de “heidenen” moest vestigen en die waren op Saparua niet meer te vinden. Het wees daarom Kaibobo op Ceram als plaats van vestiging voor Ruden aan, doch deze weigerde daarheen te gaan wegens de zijns inziens onveilige omgeving. Ruden was de eerste op Saparua gevestigde zending sedert de dagen van de VOC. Hij overleed in 1842. C.L. Ruden aan HB NZG, 30-11-1839; C.L. Ruden, “Uittreksel uit mijn gehouden Dagboek van den 1° April tot den 7° Oktober 1841”, s.a.; beide stukken in ARvdZ 43-3.
- 15 *EA 1844*, 129-130; zie ook sub vraag 6, “Beantwoording der gewoone vragen door W Luijke aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Zendinggenootschap te Rotterdam over den jare 1843”, 29-3-1844, ARvdZ 24-5.
- 16 Op het eiland Ambon werd in alle christelijke gemeenten laag-Maleis gesproken, behalve in de negerijen Lilibooi, Alang (of Allang) en Hatu. Op de overige eilanden werd alleen ter residentiehoofdplaats laag-Maleis gesproken, verder overal en uitsluitend de streektaal. Zie sub okt., W. Luijke, “Kort verslag der Werkzaamheden. Aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Zendinggenootschap te Rotterdam. Over April 1864 tot en met Maart 1865”, 13-7-1865, ARvdZ 24-5.

werden door hen zelden bezocht.¹⁷ Als gevolg van deze situatie moesten Jellesma, Luijke en de overige zendelingen in de Midden-Molukken hun tournee's blijven maken; dat Jellesma van vestiging op Saparua afzag was weliswaar formeel correct doch in de praktijk overbodig.¹⁸

Als nieuwe plaats van vestiging koos Jellesma de garnizoensplaats Wahay, gelegen aan de noordkust van Midden-Ceram – de enige andere mogelijkheid, die hem door de gouverneur der Molukken gelaten was, waren de afgelegen Aru-eilanden. In strijd met zijn instructie, die bepaalde dat hij ten minste een half jaar op Ambon moest blijven om land en volk te leren kennen en het Maleis (beter) te leren, vertrok hij binnen enkele weken. Hij arriveerde te Wahay op 3 april 1844, in gezelschap van de schoolmeester Helianus Nusalij, die geboortig was uit Boano (een eilandje ten westen van Ceram) en daardoor land en volk van Ceram enigszins kende.¹⁹ De voordelen van Wahay voor Jellesma waren: ten eerste dat er geen gemeente van de Indische Kerk was en er dus geen competentiekwedsties met de predikanten van Ambon zouden kunnen ontstaan, ten tweede dat het een bestuurs- en garnizoensplaats was met alle daaraan (voor Europeanen) verbonden geneugten, ten derde dat het gebied in juridisch opzicht Nederlands territorium was, en ten vierde dat hij niet in een reeds geheel of grotendeels gekerstende omgeving zou komen te werken doch zich volledig zou kunnen richten op wat hij als zijn belangrijkste roeping beschouwde. In een van zijn eerste brieven vanuit Wahay aan zijn “correspondent” H. Hiebink (1809-1889), sedert juni 1841 Director van het Zendelinghuis te Rotterdam²⁰, deelde hij mee wat hij als zijn roeping zag. Zonder zijn werk als geestelijk voorganger en onderwijzer van de handvol christenen onder de garnizoensbezetting van Wahay te willen verwaarlozen, beschouwde hij als zijn belangrijkste taak het bijbrengen van “beschaving” aan de inheemse, niet-islamitische bevolking. Dat liep uiteen van het leren lezen en schrijven, het bevorderen van een regelmatig huwelijksleven en het telen van profijtelijke en voedzame gewassen tot het stimuleren van het dragen van Europese of Javaanse kleding, het bouwen van nette huizen en deugdelijke schepen

17 Om een voorbeeld te noemen: Luijke constateerde in 1856 dat sommige gemeenten langs de binnenbaai van Ambon geen bezoek van een predikant of andere “christenleraar” gehad hadden sinds hij daar in 1848 een rondreis gemaakt had. Zie sub 9 maart, “Kort Verslag der Werkzaamheden van W. Luijke. Aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Zendeling-genootschap te Rotterdam. Van April 1855 tot en met Maart 1856”, 10-6-1856, ARvdZ 24-5; Waay en omgeving (Oost-Ambon) hadden tussen bezoeken in 1841 en 1856 slechts eenmaal, in 1853, een kort bezoekje gehad van een predikant, die bovendien geen Maleis sprak en zich van tolken moest bedienen. Zie sub 30 aug., “Kort verslag der Werkzaamheden van W. Luyke. Aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam. Over April 1856 tot en met Maart 1857”, 2-5-1857, ARvdZ 24-5. In Ambon-stad was de situatie anders, omdat daar meestal een der Nederlandse predikanten de zorg voor de Maleise gemeente op zich nam, zoals J.K. Kam Jzn, predikant te Ambon-stad in de jaren 1847-1854, 1857-1862 en 1876-1877. Zie sub 1 dec., “Kort verslag der Werkzaamheden van W. Luyke. Aan het Nederlandsche Zendeling-genootschap te Rotterdam. Over April 1858 tot en met Maart 1859”, 1-7-1859, ARvdZ 24-5.

18 De inheemse christengemeenschappen die onder toezicht van de kerkeraad van Ambon stonden, waren formeel, bij instructie, gesloten voor de zendelingen van het NZG (zie art. 11 in div. instructies, in ARvdZ 18-5); slechts indien de Ambonse kerkeraad om hun diensten verzocht en het NZG-bestuur zijn toestemming verleende, mochten ze dergelijke “verlaten Christenen” dienen. Dat was de theorie. Doch in de praktijk werd sedert Joseph Kam de verzorging van deze inheemse buitengemeenten der Centrale Molukken geheel aan de NZG-zendelingen overgelaten. Ook Jellesma diende de buitengemeenten van de Indische Kerk. Zie bijv. sub vraag 6, “Beantwoording der gewoone vragen door W. Luyke. Aan het Hoofdbestuur van het Ned. Zendelinggenootschap te Rotterdam. Over den Jare 1850 tot April 1851”, 1-5-1851, ARvdZ 24-5.

19 Wahay bestond uit een fort, de woning van de commandant en een paar huisjes. Het fort was klein en had een bezetting van enkele officieren en 44 onderofficieren en soldaten, waarvan zeventien Europeanen. De militair commandant was tevens civiel gezaghebber. Verder was er een Europese arts. Vlak ten westen van Wahay bevonden zich de negerijen Hatuwe (ruim 400 inwoners) en Hatiling (250 inwoners). Deze twee negerijen waren oorspronkelijk koninkrijkjes, die in de negentiende eeuw geregeerd werden door regenten met de (Maleise) titel van *raja*. Ten tijde van Jellesma was de overheersende godsdienst hier de islam. Wahay en naaste omgeving telden drie moskeeën. J.E. Jellesma aan HB NZG, 5-11-1844, ARvdZ 64-3-3. Zie “Acht dagen verblijf te Wahaai” in: J.B.J. van Doren, *Herinneringen en schetsen van Nederlands Oost-Indië*, I (Amsterdam 1857) 223-266. Prent van Wahay t.o. 226. *N.B.* negerijen die geheel uit negerij-mensen bestonden hadden een *raja*, *pati* of *orangkaya* als hoofd. De hoofden der inlandse burgers droegen de titel sergant, sergeantwijkmeester en korporaal. De eerste categorie had aanzienlijk meer macht en bewegingsvrijheid dan de tweede. Over Wahay in 1843 zie pag. 39-69 in: J.F.G. Brumund, “Aantekeningen op eene reis in het oostelijke gedeelte van den Indischen Archipel”, *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 7, 2 (1845) 39-70, 251-299.

20 Zie slot van voetnoot 64.

en het afzweren van het koppensnellen, kortom het vormen van beschaafde en verlichte mensen, bij voorkeur van christelijke persuasie.²¹

Land en volk van Cerams noordkust

Zoals op zo vele andere eilanden in de Grote Oost, bevond zich destijds langs de noordkust van Ceram een aantal strandnegerijen, die enkele tientallen tot meerdere honderden inwoners telden. Er waren enkele geheel “Alfoerse” negerijen, doch de meeste hadden een islamitische, Maleis-sprekende bevolking van prauwvaarders, vissers, handelaars en vluchtelingen.²² Deze waren van elders in de Grote Oost (Tobelo, Galela, Tidore, Ternate, Ambon, Celebes) afkomstig en hadden zich in meerdere of mindere mate met de oorspronkelijke bevolking van Ceram vermengd. Dergelijke negerijen vormden voor deze prauwvaarders al sedert de late VOC-tijd betrekkelijk veilige toevluchtshavens in een hoogst gefragmenteerde en politiek onvoorspelbare wereld. Ze garandeerden drinkwater- en voedselvoorziening en verschaften een monopoliepositie op de handel in bosproducten en slaven in de betrokken streek. De macht en invloed van de hoofden der kustnederzettingen over het binnenland berustten zowel op hun familiebanden met de elite der bergbevolking, als op de schulden die deze laatsten met hun ruilhandel jegens hen opbouwden (bijvoorbeeld doordat zij niet aan hun leveringsverplichtingen voldeden). Afgezien van het feit dat de kustbevolking de economische macht in het gebied stevig in handen had, was hiermee tevens een belangrijk kanaal gegeven waardoor de islam in de wereld van de traditionele godsdiensten in het binnenland kon doordringen. Omgekeerd boden dergelijke connecties de bergbevolking (enige) bescherming tegen overvallen vanuit zee en verschaften ze haar hoofden extra prestige en politiek gewicht in hun contacten met de Nederlanders.²³

Nam het aantal nederzettingen langs Cerams noordkust gaande van west naar oost geleidelijk toe, van het onherbergzame binnenland telde juist het westelijk deel de meeste en de grootste bevolkingsgroepen, een situatie die ruim een eeuw later nog onveranderd was.²⁴ Sedert mensenheugenis werd de oorspronkelijke bevolking in de binnenlanden van Ceram geregeerd door een aantal *raja* (hoofden). Er werd een groot aantal verschillende talen en dialecten gesproken, slechts een enkeling der bergbewoners beheerste het Maleis. Het belangrijkste rijk van Midden-Ceram, waarin Wahay gelegen was en waar Jellesma zijn contacten zou vinden, was Manusela. Dat strekte zich uit in de vlakte tussen de noordkust van Midden-Ceram en het centrale bergland, en werd bevolkt door vele duizenden mensen. Ze woonden bijeen in *soa*, traditionele socio-politieke en socio-geografische eenheden die onder deze naam sedert de zestiende eeuw of nog eerder in de gehele Molukken voorkwamen.²⁵ Hun huizen waren gebouwd op palen en elk huis herbergde meerdere families of gezinnen. Deze mensen waren geen veehouders of landbouwers, aangelegde en omheinde tuinen kenden ze niet of nauwelijks, evenmin als *ladang*-bouw. Hun geringe aanplant van *ubi*, ananas, *pisang*- en *papaya*-bomen en enkele andere voedingsgewassen stond temidden van het

21 J.E. Jellesma aan H. Hiebink, 16-4-1844, ARvdZ 44-1.

22 De streek ten oosten van Wahay was een politiek kruitvat. In de decennia die voorafgingen aan de komst van Jellesma hadden zich daar duizenden vluchtelingen van Halmahera gevestigd. Hun komst hield verband met een mislukte, tegen Ternate gerichte opstand in Jailolo (westkust van Halmahera) aan het begin der negentiende eeuw. Zie hierover H.C. van Eijbergen, “Geschiedkundige aantekeningen omtrent de Noordkust van Ceram, vanaf het jaar 1816 tot 1852”, *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, 17 (1868) 489-504; zie verder hierna, voetnoot 48.

23 Zie R.Z. Leirissa, “Changing maritime trade patterns in the Seram Sea”, in: *State and Trade in the Indonesian Archipelago*. Ed. by G.J. Schutte (Leiden 1994).

24 J.E. Jellesma aan HB NZG, 5-11-1844, ARvdZ 64-3-3; Roy F. Ellen, *Nuaulu settlement and ecology: an approach to the environmental relations of an eastern Indonesian community* (Den Haag 1978) 9.

25 Het rijk van Manusela ten zuiden van Wahay werd door zes taal- en verwantschapsgroepen bewoond: de Manusela, de Wahaerama, de Tanabaru, de Nusaweile, de Hatuolo en de Hoaulu. Deze vielen uiteen in *soa*: subgroepen, families en soms nog kleinere eenheden. Taal- en dialectgrenzen vielen meestal samen met machts- en territoriumgrenzen der *raja*. De term *soa* werd in het binnenland van Ceram aanmerkelijk minder streng en consequent gehanteerd dan langs de kust. Zie hierover J.G.B. Röder, *Alahatala. Die Religion der Inlandstämme Mittelcerams* (Frankfurt a/M 1948) 14 vlg. Door sommige onderzoekers worden de Makuala (woonachtig in het gelijknamige dorp Makualaina) als een aparte subgroep beschouwd, doch deze naam duidde op de Hatuolo-stam als geheel. Zie O.D. Tauern, *Patasiwa und Patalima* (Leipzig 1918) 28. Over de *soa*, zie Ch.F. van Fraassen, *Ternate, de Molukken en de Indonesische Archipel. Van Soa-organisatie en vierdeling: een studie van traditionele samenleving en cultuur in Indonesië* (2 delen; diss. RU Leiden 1987) I, hfdst. vi, spec. 142; vgl. Röder, *Alahatala*, 3.

geboomte in het oerwoud. Oerwoud platbranden deden ze niet omdat de rook de geesten der voorouders en de goden zou storen. De vrouwen klopten sago, de mannen hielden zich bezig met het verzamelen van bosproducten, koppensnellen en de jacht.

De relevante *Koloniale Verslagen* maken ten aanzien van Ceram en naburige eilanden melding van een zeer levendig handelsverkeer, dat het gevolg was van de snel stijgende vraag op de wereldmarkt naar bosproducten. De hoofdplaats Gèser (onderafdeling Ceram-Laut) was de stapelplaats van de voortbrengselen van de gehele zuidoostelijke archipel, die er tegen goederen uit Amerika, Europa, China en Bali werden geruild. Inheemse prauwvaarders voerden van Makassar en Singapore Europese, Chinese en inlandse stoffen, grof aardewerk, buskruit, vuurwapens, ijzer, koperwerk, ruwe opium en rijst aan, die geruild werden tegen hout, slaven, wilde muskaatnoten, tabak, haaienvinnen, *kayu putih*-olie, aromatische *masoi*-bast, *damar* (hars), paradijsvogels, vis, *tripang* (zeekomkommer), schildpadden, paarlemoer, katoen, klapperolie en vogelnestjes.²⁶

Jellesma's bedoeling en werkwijze

Jellesma's werkterrein bestond aanvankelijk uit het gebied tussen Kawa in het westen en Wahay in het midden van Noord-Ceram. Hoewel hij zich ook voornam het oostelijk deel van het eiland te bezoeken, was zijn verblijf te Wahay te kort om dat plan ten uitvoer te leggen. Van meet af aan heeft hij getracht in contact te komen met de bergbevolking, door hem naar de gewoonte van die tijd afwisselend "Alfoeren" en "Hindu's" genoemd.²⁷ Hiertoe ondernam hij reeds kort na aankomst, in september en oktober 1844, een lange prauwtocht langs de noordkust van Ceram, waarbij hij een aantal kustnegerijen tussen Wahay en Kawa aandeed. Deze negerijen toonden zich evenwel ontoegankelijk voor zijn boodschap.²⁸ In de wetenschap dat hij desondanks voor contacten met de bergbewoners de bemiddeling van de kustbevolking nodig had, en omdat die zijn pogingen met onverholven argwaan gadesloeg, trachtte Jellesma het vertrouwen van de kustbevolking te winnen. Ook ten aanzien van haar heeft hij zijn hoop nooit geheel opgegeven en hij heeft getracht in enkele kustplaatsen een schoolmeester te plaatsen.²⁹ Hij verzekerde de islamitische *orangkaya* en *pati* in de omgeving van Wahay dat "het eene les van het Christendom was alle

26 Zie bijv. *Koloniaal Verslag 1853*, 198; *Koloniaal Verslag 1877*, 27; *Koloniaal Verslag 1878*, 222.

27 De term "Alfoeren" slaat niet op een bepaald volk of bepaalde stam, doch had destijds de betekenis van "ruwe, onbeschaafde lieden". Albert S. Bickmore, *Travels in the East Indian Archipelago* (New York: D. Appleton and Company 1869) 203, beschouwt de naam als uit het Arabisch afkomstig, met de betekenis van "allen die zonder macht zijn". Zie ook J.C. van Eerde, "De naam Alfoeren in Indonesië", *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, 2e reeks, 36 (1919) 330-331; A.B. Meyer, *Ueber die Namen Papua, Dajak und Alfuren* (Wenen 1882) 13; zie ook Van Fraassen, *Ternate*, I, 83. Jellesma, die bij aankomst op Ceram van land en volk van Ceram niets afwist, nam in zijn rapporten en correspondentie de gangbare terminologie over. Welke volkeren in de binnenlanden leefden, welke talen ze spraken en wat hun religie was, dat alles was hem volstrekt onbekend. De hoofden of regenten der bergbevolking duidde hij aan met *kapitan*, *orangkaya*, *orangtua* en *raja*, algemeen gangbare Maleise termen, die hij van de kustbevolking overnam.

28 In de twee jaar van zijn verblijf te Wahay doopte hij één islamiet, een vrouw van "zwakke geestvermogens", die de dood van haar man en vier kinderen zag als "eene kastijding van de Heer wegens haar terugblijven", dus wegens haar voortdurend uitstellen van haar overgang naar het christendom. Zie sub 4 juli 1845, "Extract-Journaal van de Zendeling J.E. Jellesma, loopende van 1 Julij 1845 tot 31 Maart 1846", [?-4-1846], ARvdZ 64-3-3.

29 Interessant is het onderscheid dat Jellesma op theologische gronden maakte tussen islamieten en de niet-christelijke en niet-islamitische bergbewoners. Blijkbaar kenden naar zijn mening christenen en islamieten dezelfde God. "Ik wist wel dat zeer vele Mohammedanen mij niet zouden willen hooren, maar ik kon, door liefde gedrongen, niet nalaten, zoo mogelijk, ook hen te bewegen tot het geloof in Christus. Zij immers hadden van God meerderen zegen ontvangen, dan zoo vele 1000den Heidenen, die den éenen waren God niet kenden, en ook in hunne godsdienst waren vele uitnemende geboden en leeringen, zoo als Mohammed die van Joden en Christenen had overgenomen. Ik meende hen dan niet te mogen voorbijgaan." Hierbij tekende hij aan: "Dit werd niet maar gezegd om de Mohammedanen te vleijen, maar vloeide voort uit mijne eigene overtuiging. Ik kon toch de Mohammedanen ten dezen opzichte eenig zins vergelijken met de Joden in Paulus tijd; en wij zien dat hij overal waar hij kwam steeds met de Joden begon en zich daarna tot de Heidenen keerde." Sub 15 sept., "Extract-Journaal van J.E. Jellesma, Evangelisch Zendeling op Ceram, loopende van Mei tot October 1844", ARvdZ 64-3-3. Niet alleen islamieten, ook Joden waren zendingsobject van Jellesma. De (Nederlandse) garnizoensarts van Wahay was een Jood. Daarom accepteerde Jellesma hem niet als doopgetuige. Zie sub 8 sept. "Extract-Journaal van J.E. Jellesma, Evangelisch Zendeling op Ceram loopende van Mei tot October 1844", ARvdZ 64-3-3.

bestaande overheden te eerbiedigen, en dat ik daarom eerst met hen wilde spreken, opdat zij niet zouden denken dat ik eenige inbreuk op hunne magt zocht te maken. Neen het was alleen medelijden wat mij drong”.³⁰ Met deze laatste opmerking bracht de toen achtentwintigjarige Friese onderwijzerszoon een gedachte onder woorden, waaraan hij tijdens zijn studie in Rotterdam reeds een, overigens anoniem uitgegeven, boekje had gewijd. Dat was getiteld *Medelijden met ongelukkigen* en was verschenen in een door hem zelf gefinancierde oplaag van 600 exemplaren.

Ook de hoofden van Nonyali en Lisabata, twee grote kustnederzettingen ten westen van Wahay, bezwoer hij dat hij “geenszins zocht hunne onderhoorigen van hunne bevelen te ontslaan of op eene andere wijze hunne ontvangene magt tegenstaan.”³¹ Hij wilde hun gezag niet aantasten, “[---] het was alleen medelijden wat mij drong. Ik gevoelde toch zelf wat ik in Christus en in Hem alléén vond en ik wenschte steeds werkzaam te zijn om ook anderen, zoo Mohammedanen als Heidenen, op dien bron van heil en vrede te wijzen.” Hij “vermaande [---] hen nog eens in liefde om over deze zaak toch *ernstig* na te denken en verder in opreghtheid te handelen, zoo als God het in hunne harten zou geven”, en verzocht hen dat zij “niemand hunner onderhoorigen, die met mij over de Christelijke godsdienst wilde spreken of ook Christen worden dan niet door hunne magt zouden verhinderen of heimelijk bezwaren. God zou tusschen ons oordeelen.” Hij wees hen erop dat, indien hij ergens een school opende, het hun plicht was “toe te zien dat zij het maatschappelijk en eeuwig welzijn der kinderen niet tegenwerkten!”³²

Al deze goede woorden mochten evenwel niet baten. Jellesma is er niet in geslaagd op enige plaats tussen Kawa en Wahay voldoende medewerking der hoofden te krijgen om een christelijke school te openen of een schoolmeester te plaatsen.

De eerste contacten met bergbewoners

Jellesma's enige kans lag in het binnenland. Voordat het hem gelukte een enigszins duurzame en perspectiefrijke verstandhouding met een aantal bergbewoners op te bouwen, had hij al wel vluchtige contacten met enkelen van hen, waaronder mensen die in Wahay hun bosproducten kwamen verkopen. Op zijn reis naar Kawa verzamelde hij gegevens over de binnenlanden van westelijk Ceram. Daar lagen hoog in de bergen negerijen van wel 600 en meer mannelijke inwoners, werd hem verteld.³³ Hem bereikten zelfs verschillende verzoeken om gedoopt te worden, doch die wees hij vooralsnog van de hand wegens de zijns inziens dubieuze motieven.³⁴

Via een bevriende islamiet uit de nabij Wahay gelegen negerij Hatiling, Toerafatta genaamd, die de titel *kapitan* droeg (een hoofd tussen *raja* en negerijbevolking in) en zich het “hoofd van vele Alfoeren” noemde, legde Jellesma contact met de bewoners van de negerij Wahi Rama, gelegen op twee dagen loopafstand ten zuiden van Wahay, en met de bevolking van een kleine negerij aan de middenloop van de Wai Isel, de belangrijkste rivier van Manusela, die oostelijk van Wahay in zee uitmondt. De *kapitan* Toerafatta liet Jellesma weten dat een aantal “Alfoeren” dat hoog in de bergen, in het brongebied van de Wai Isel woonde, zich bereid had verklaard gehoor te geven aan Jellesma's voorstel om aan het strand te komen wonen. Hiermee was een interessant experiment geboren: de stichting van een nieuwe, onder leiding van een Nederlandse zendeling staande kustnegerij, bewoond door Ceramse bergbewoners. Hoewel migratie vanuit de bergen naar de kust geen onbekend verschijnsel was, tast men over de motieven van deze mensen in dit geval in het duister.

Het “Contract van de Isel”

In januari en februari 1845 ondernam Jellesma in gezelschap van de *kapitan* Toerafatta en enkele gidsen en tolken twee reizen door het binnenland van Manusela om nader met de bevolking aldaar kennis te maken. De eerste van deze reizen voerde hem naar een kleine negerij, bestaande uit twee huizen met veertig bewoners, op twaalf uur lopen stroomopwaarts langs de Wai Isel gelegen. De bewoners waren allen familieleden van de *kapitan* Toerafatta. Hier trof Jellesma tevens de hoofden van enkele grote, nog

30 Sub 15 sept., “Extract-Journaal van J.E. Jellesma, Evangelisch Zendeling op Ceram, loopende van Mei tot October 1844”, ARvdZ 64-3-3.

31 Sub 1 okt., *Ibidem*.

32 *Ibidem*.

33 Vrouwen werden niet meegeteld en telden niet mee. Sub 30 sept., *Ibidem*.

34 Meestal was het de aanvragers om materiële steun te doen. Zie bijv. sub 8 sept., *Ibidem*.

dieper in het binnenland in het brongebied van de Wai Isel gelegen bergnederzettingen, waaronder Makualaina. De bevolking van deze bergstreek, die behoorde tot het volk der Hatuolo³⁵, telde vele duizenden personen, die bestuurd werden door meerdere hoofden. Met een aantal van deze hoofden, waaronder één *raja*, sloot Jellesma bij deze gelegenheid, onder “het uitdeelen van eenige geschenken, ieder naar zijnen stand”, het beroemd geworden “Contract van de Isel”.³⁶ Dat “vredesverbond” luidde, in de woorden van Jellesma, als volgt:

Wij hebben met elkander een verbond van vrede of vriendschap (dameij) gemaakt, en zullen ons hieraan houden. Die zich aan ons onttrekt verliest alles wat onze overeenkomst voordeelig of aangenaam mogt voortbrengen. Gaarne nemen wij anderen in ons verbond op, zoo zij instemmen met de bepalingen, die wij hebben gemaakt. De kinderen der Alvoeren deelen mede in het verbond. Zoo de tuwan kulit putih³⁷ (zendeling) of de Meester vervangen wordt, heeft geene opvolger aanspraak op het regt van vriendschap, tenzij hij reden geve van vertrouwen, gelijk de tegenwoordige.

Ons voornaamste doel is eene negerij te vestigen aan de monding der rivier Iser. Derzelver naam zal zijn Damej (vrede) ter gedachtenis aan ons verbond en als leus onzer zamenwoning. Wij zullen daar zoo veel mogelijk goede tuinen aanleggen en, zoodra wij dit kunnen, geschikte woningen bouwen. De een zal hierin de ander helpen. De zendeling zal behulpzaam zijn tot verkrijging der noodige zaailingen, gereedschappen en verdere onmisbare zaken. Hij zal met den Meester goeden raad en onderwijs geven in het aankweeken van vruchten, in den rijstbouw, de vischvangst, in het maken van praauwen, vischnetten en andere nuttige voorwerpen. Hij zal ook het zijne bijdragen om hetgeen aangekweekt wordt een goed vertier te bezorgen en wat ontbreken zal voor eenen billijken prijs aan te koopen. De kinderen zullen bij den Meester ter school worden gegeven om de maleische taal, lezen, schrijven en rekenen te leeren en tevens onderwijs te ontvangen in het timmeren, den tuinbouw en verdere nuttigen handenaarbeid, terwijl ook de zedelijke opvoeding den Meester wordt toevertrouwd.

De Alvoeren achten zich verplicht om den tuwan kulit putih, die hen dus helpen wil, zoo veel mogelijk, op een billijke wijs te voorzien van kokosnoten, vruchten, visch en verdere benodigdheden. Zij willen hem en ook den Meester behulpzaam zijn om een geschikt woonhuis te bouwen, zoodanig als van hen billijkerwijs zou kunnen worden verlangd. Zij verbinden zich voorts om bereidwillig alles te doen wat noodig mogt zijn, tot veiligheid en aangenaam verblijf van de Zendeling en den Meester in de op te rigten negerij Damej. Gedurende de eerste maanden zal de Zendeling moeten toestaan, dat de Alvoeren hunne gewone levenswijze volgen. Hij zal het zich bijvoorbeeld laten welgevalen dat zij soms slangen eten en den tjodako³⁸ gebruiken. Zoodra er evenwel eene genoegzamen voorraad is van hertenvleesch of visch, zullen de Alvoeren gaarne van de slangen afstand doen, gelijk zij ook bereid zijn den tjodako door een beter deksel te verwisselen.³⁹

De eerste werkzaamheden aan de monding der rivier Isel zullen met 7 maanden beginnen. Een deel der Alvoeren zullen zich dan aldaar vestigen, na zich vooraf voorzien te hebben van eene goede voorraad sago. De andere zullen 3 maanden later volgen, zoo geen bijzondere omstandigheden zulks ondoenlijk maken. Allen zal het vrijstaan een huis in het gebergte te behouden, om gemeenschap met andere Alvoeren te kunnen onderhouden. Hun vast verblijf zal te Damej zijn.

De Meester zal, gelijk den Kapitein, over 7 maanden zijn vast verblijf aldaar nemen.

De Zendeling zal zich mede te dien tijd aldaar bevinden en vervolgens daar van tijd tot tijd vertoeven naar mate zijne werkzaamheden zulks medebrengen.⁴⁰

Problemen en vorderingen

Dit verdrag hield in dat met de bouw van Damej uiterlijk in augustus 1845 moest worden begonnen. Doch voordat het zover was dienden moeilijkheden van velerlei aard te worden overwonnen. Het optreden van Jellesma veroorzaakte grote spanningen binnen de lokale gemeenschap en meerdere malen trachtte men hem van zijn onderneming te weerhouden. Deze bezwaren werden ingegeven door een breed scala van godsdienstige, politieke en economische motieven en belangen. In maart 1845, kort nadat Jellesma van zijn eerste bezoek aan de Wai Isel in Wahay was teruggekeerd, werd bekend dat te Makualaina de *kapitan* van Saway, een kustnegerij iets ten westen van Wahay, en enige anderen waren vermoord. Daarbij werd bedreigd dat wie het waagde Jellesma naar Makualaina te brengen hetzelfde lot boven het hoofd hing.⁴¹

In maart 1845 bezocht Jellesma, in gezelschap van een officier van het garnizoen te Wahay – meegegaan om de steun van het gouvernement voor Jellesma's onderneming tot uitdrukking te brengen en eventuele tegenstanders van gewelddadige actie te weerhouden – en meester Nusalij, het mondingsgebied van de Wai Isel ten einde een geschikte plaats voor de nieuwe nederzetting te zoeken. Nusalij was de meester die zich volgens het contract, samen met de

35 Röder, *Alahatala*, 22.

36 Sub 31 jan. 1845, “Dagverhaal van J.E. Jellesma van primo Nov. 1844 tot ultimo Junij 1845”, 3-7-1845, ARvdZ 64-3-3.

37 “De mijnheer met de blanke huid”, *i.e.* Jellesma.

38 Lendengordel.

39 Dat Jellesma van die *tjodako* afwilde, zal niet in de laatste plaats gekomen zijn doordat hierop het aantal gesnelde koppen werd bijgehouden, die de drager op zijn naam had staan. C.L. Ruden, “Uittreksel uit het door mij gehouden dagboek van November 1838 tot April ultimo 1839”, medio 1939, ARvdZ 43-3.

40 Sub 31 jan. “Dagverhaal van J.E. Jellesma van primo Nov. 1844 tot ultimo Junij 1845”, 3-7-1845, ARvdZ 64-3-3.

41 Sub 9 maart, *Ibidem*.

kapitan Toerafatta, in augustus 1845 in Damej zou moeten vestigen. Van de motieven van de *kapitan* is niets bekend, behalve dat hij zich aan de monding van de Wai Isel wenste te vestigen. Zijn voorkeur voor een drukbevolkte plaats aan de kust met een goede, beschutte en ook door grotere schepen te gebruiken ankergrond doet vermoeden, dat hij langs deze weg optimaal hoopte te profiteren van zijn betrekkingen met de bergbewoners, ten einde zijn aandeel in de handel in bosproducten langs Cerams noordkust te vergroten. Hoewel het christendom hem niet aantrok, blijkt zijn invloed langs de Wai Isel bij het (aanvankelijke) welslagen van Damej van doorslaggevend belang te zijn geweest.⁴²

Het “Damej-project”

Het Maleise woord “Damej” (huidige spelling *damai*), de door Jellesma voorgestelde naam van de nieuwe nederzetting, betekent “vrede”. Hij ontleende de naam Damej aan de zinspreuk van het Nederlands Zendeling Genootschap: “Vrede door het bloed des kruises” (in het Maleis van Jellesma: “Damej oleh darah tsalibnja”).⁴³ Jellesma heeft echter de volledige tekst en betekenis van deze spreuk plus de diepere bedoelingen die hij met de nederzetting had, voor de kandidaat-bewoners verborgen gehouden. Dat het bijeen wonen op één plaats en het aanleren van Maleis, lezen en schrijven, behalve hun beschaving ook hun godsdienstige vorming ten doel had, heeft hij hun niet meegedeeld. Hij beschouwde dit laatste kennelijk als een doel dat pas op langere termijn en afhankelijk van de omstandigheden bereikt zou kunnen worden, nadat eerst aan een aantal basisvoorwaarden voor gemeenschapsvorming en sociale samenhang in de nieuwe nederzetting voldaan was. Tegenover de toekomstige bewoners beperkte hij zich tot de mededeling dat hij voor hen slechts vrede, geluk en voorspoed wenste; tegenover het NZG-bestuur, dat zich geïrriteerd toonde over het feit dat hij in zijn contract met de bergbewoners elke toespeling op hun uiteindelijke bekering tot het christendom achterwege gelaten had, betoogde hij dat hij een zeer goede reden voor zijn handelwijze had: hij wenste hen niet af te schrikken.⁴⁴ Hij erkende dat dit alles inhield dat hij vooreerst niet zo zeer evangelieverkondiger als wel opvoeder en leermeester van de inwoners van Damej zou zijn, doch zijn doel bleef wel de “opvoeding des geestes alleen”.⁴⁵

In de periode tussen augustus 1845 en maart 1846 heeft een aantal bergbewoners uit het brongebied van de Wai Isel zich inderdaad, onder aanvoering van hun *raja*, aan de kust gevestigd, niet ver van de monding van die rivier.⁴⁶ In maart 1846 telde het dorp reeds acht huizen met omstreeks 150 bewoners, benevens huizen voor de schoolmeester, Jellesma en de *kapitan* Toerafatta.⁴⁷ De grond was vruchtbaar en gemakkelijk te bewerken, de streek vlak en niet moerassig. Er was goed hout om huizen en schuren te bouwen, verder ook rotan, *atap* en andere benodigdheden. Er was een overvloed aan vis, wild en gevogelte. Er waren door de meester reeds enkele *ubi*-, groente-, maïstuinen aangelegd, zodat de bewoners het oerwoud niet meer in hoefden om sago te kloppen. Hoewel nu en dan ook andere bergbewoners naar Damej kwamen om de stand van zaken in ogenschouw te nemen, mislukten alle pogingen om de inwoners van nabijgelegen bergnegerijen, zoals Wahi Rama, over te halen zich ook in Damej te vestigen, onder meer wegens de vrees voor malaria, die in de bergen niet of nauwelijks, langs de kust evenwel overvloedig voorkwam. Bovendien kwam, ondanks krachtadig optreden van de commandant van het fort te Wahay, aan de geruchtenstroom over gewapende acties tegen Damej geen einde. Ook de angst voor overvallen vanuit zee bleek nog groot, hoewel het garnizoen in Wahay, dat in 1832 vanuit Saway daarheen was overgeplaatst, via gewapende patrouilles voor een redelijke bescherming kon zorgen.⁴⁸ Een van de voorwaarden die de bergbewoners aan hun komst naar Damej verbonden hadden, was dat zij door Jellesma zouden worden uitgerust met voldoende blanke wapens. Hetgeen

42 Sub 31 jan., *Ibidem*.

43 *EA 1841*, 118.

44 J.E. Jellesma aan HB NZG, 3-7-1845, ARvdZ 64-3-3.

45 J.E. Jellesma aan HB NZG, 24-4-1846, ARvdZ 64-3-3; vgl. H. Hiebink aan J.E. Jellesma, 24-8-1845, ARvdZ 18-29 (Brievenboek, nr. 5).

46 J.E. Jellesma aan H. Hiebink, 6-8-1845, ARvdZ 44-1. Brief nr. 9; sub 14 sept., 5 okt., “Extract-Journaal van de Zendeling J.E. Jellesma, loopende van 1 Julij 1845 tot 31 Maart 1846”, ARvdZ 64-3-3.

47 Sub 29 maart, “Extract-Journaal van de Zendeling J.E. Jellesma, loopende van 1 Julij 1845 tot 31 Maart 1846,” ARvdZ 64-3-3.

48 Sub 31 jan., “Dagverhaal van J.E. Jellesma van primo Nov. 1844 tot ultimo Junij 1845”, 3-7-1845, ARvdZ 64-3-3; over de ontbinding in 1833 van het rijk van de (van Halmahera afkomstige) sultan Djailolo op Noord-Ceram, dat daar sedert 1826 had bestaan, en de verbanning van de sultan naar Java, zie pag. 39-69 in: J.F.G. Brumund, “Aantekeningen op eene reis in het oostelijke gedeelte van den Indischen Archipel”, *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 7, 2 (1845) 39-70, 251-299; F.S.A. de Clercq, *Bijdragen tot de Kennis van de Residentie Ternate* (Leiden 1890) 103 vlg.; Van Doren, *Herinneringen en schetsen van Nederlands Oost-Indië*, 227 vlg.; Sub 26 okt., “Extract-Journaal van de Zendeling J.E. Jellesma, loopende van 1 Julij 1845 tot 31 Maart 1846”, ARvdZ 64-3-3.

Jellesma deed – tegen kostprijs. Hij moest bovendien plechtig beloven hen niet met een oorlogsschip gevankelijk weg te voeren, zoals het gerucht ging.⁴⁹

In maart 1846, na terugkeer van een tournee naar Ambon, Boano en de gemeenten langs de zuidkust van Ceram, besloot Jellesma om zelf permanent in Damej te gaan wonen, teneinde de schoolmeester en de *kapitan* bij te staan bij de verdere opbouw van de nederzetting en tevens om verloop onder de bewoners te voorkomen. De geestelijke verzorging van het garnizoen in Wahay wilde hij overlaten aan de tweede schoolmeester, die inmiddels van Ambon was gearriveerd, B. Saramanela.⁵⁰

Om Damej een kans te geven, ontwikkelde Jellesma een aantal plannen. Omdat de Hatuolo geen sedentaire landbouwers en veehouders maar zwervende jagers en verzamelaars waren, wilde hij de land- en tuinbouw tot ontwikkeling brengen en bevorderen. Evenals het huizenbouwprogramma was dit bedoeld om te voorkomen dat de bewoners voor hun onderhoud van het oerwoud afhankelijk bleven. Hiertoe hoopte hij de natte rijstteelt te introduceren en wilde hij nieuwe zaden, gereedschappen en landbouwwerktuigen ter beschikking stellen. Ook dacht hij erover om een rundveestapel aan te leggen.

Met het oog op de wat langere termijn wilde Jellesma te Damej een kleine land- en tuinbouwschool oprichten. Hij dacht hier een aantal jongens tot zijn helpers op te leiden. Indien die het goed deden, konden ze hun volksgenoten tot een voorbeeld zijn en het geleerde aan anderen doorgeven. De jongens zouden een deel van de dag op het land moeten werken, een ander deel in de school worden onderwezen, terwijl met het geld dat door hun werk werd verdiend een deel van de onkosten bestreden zou kunnen worden. Jellesma gaf de voorkeur aan jongens van Ceram of Boano boven die van Ambon, daar “eigen” leerlingen hem als tolk goed van pas zouden komen in zijn pogingen contact te zoeken met andere bergstammen. Ze konden bij vruchtbare contacten eventueel zelfs onder die bergstammen geplaatst worden.⁵¹

Het einde van het “Damej-project”

Hoewel akkers en rijstvelden werden aangelegd en huizen werden gebouwd, zijn de meeste van Jellesma’s plannen nooit uitgevoerd, hetgeen grotendeels aan hemzelf te wijten was. Hij had zijn bestuurders in Rotterdam al eind 1844 meegedeeld dat Noord-Ceram geheel ongeschikt was als zendingsterrein. De islamieten hielden zich doof voor zijn boodschap, de vele talen en dialecten der bergbewoners waren onbegrijpelijk, niet alleen voor Europeanen maar ook voor de meeste kustbewoners, de oerwouden waren onbegaanbaar en, wegens het koppensnellen, levensgevaarlijk. Bovendien: de apostel Paulus was immers ook niet met zijn boodschap de rimboe ingetrokken maar naar de grote stad gegaan, het centrum van politiek, beschaving en cultuur. Dat wenste Jellesma ook.⁵² Het wekt dan ook geen verbazing dat al in een vroeg stadium in Rotterdam besloten werd Jellesma een andere taak te geven, te meer daar diens keuze van Noord-Ceram in plaats van Saparua van meet af aan in Nederland geen genade gevonden had.⁵³ Toen Jellesma’s eerste berichten – waaruit tevens bleek hoe groot de financiële offers waren die deze onderneming van het NZG zou vragen – over zijn successen in Damej Rotterdam bereikten, was het besluit om hem als assistent van zendingsinspector Van Rhijn een reis door Nederlands-Indië te laten maken al naar hem onderweg.⁵⁴

Naderhand lichtte Hiebink het besluit als volgt toe: “Hadt Gij Uwe bestemming kunnen volgen, en waart Gij op Saparoea gekomen, het zou moeilijk geweest zijn U vandaar te verwijderen. Maar nu Gij op Ceram waart, had dit geen bezwaar. Het was eene nieuwe zending, die Gij daar moest aanvangen. Zou zij slagen? Uwe eerste berigten gaven daarop weinig hoop. En mogt Gij er aanvankelijk iets goeds hebben tot stand gebracht, door Uw vertrek kon nog niet veel verloren gaan. Daarentegen de taak, waartoe Gij geroepen werdt, was van het grootste gewigt. Aan het welslagen der zending, waartoe Gij moest medewerken, was zoo onbedenklijk veel gelegen.”⁵⁵

Jellesma, die zich in de loop van zijn dienstverband ontwikkelde tot een door het NZG-bestuur hooggewaardeerde zendeling, legde zich onder protest neer bij dit besluit en vertrok naar Java, waar hij, na terugkeer van zijn reis met Van Rhijn, de rest van zijn jaren in de christengemeenschap te Mojowarno (Oost-Java) zou slijten. Hij overleed daar

49 Sub 5 okt., “Extract-Journaal van de Zendeling J.E. Jellesma, loopende van 1 Julij 1845 tot 31 Maart 1846”, ARvdZ 64-3-3.

50 J.E. Jellesma aan HB NZG, 24-4-1846, ARvdZ 64-3-3.

51 *Ibidem*.

52 J.E. Jellesma aan HB NZG, 5-11-1844, ARvdZ 64-3-3.

53 Uitvoerig hierover in J.E. Jellesma aan HB NZG, 24-4-1846, ARvdZ 64-3-3.

54 Uiteenzetting hierover in H. Hiebink aan J.E. Jellesma, 24-8-1845 (Brievenboek, nr. 5, 3-12), en dez. aan dez., 23-11-1846 (Brievenboek, nr. 7, 14-21), beide in ARvdZ 18-29. De nieuwe instructie aan Jellesma is gedateerd 19-10-1845. Het document werd door mij niet aangetroffen. Zie ook J.E. Jellesma aan Director Zendeling Instituut [H. Hiebink] te Rotterdam, 20-9-1846, ARvdZ 44-1. Brief nr. 1, “zedert Amboina”. Van de reis van Jellesma en Van Rhijn, die tot doel had de stand van zaken op de zendingsterreinen van het NZG op te nemen en voorstellen te doen voor uitbreiding van het werk, is door de laatste verslag gedaan in L.J. van Rhijn, *Reis door den Indischen Archipel in het belang der evangelische zending* (Rotterdam 1851). Vgl. *Ibidem*, 47-49.

55 H. Hiebink aan J.E. Jellesma, 23-11-1846, ARvdZ 18-29 (Brievenboek, nr. 7).

op 16 april 1858.⁵⁶ Met het “Damej-project” was het afgelopen. Toen Roskott in 1847 die plaats bezocht, trof hij er nog maar een dertigtal van de oorspronkelijke bewoners aan, een “armzalig overschot, [---] wonende in armoedige Hutten”. Meester Nusalij, die na Jellesma’s vertrek achtergebleven was, had deze neergang niet weten te verhinderen en deelde Roskott thans mee ook te willen vertrekken.⁵⁷ Van enige blijvende invloed van de zending in de streek was geen sprake. In 1874 berichtte zendeling Luijke, wiens zoon Frits op dat moment in garnizoen te Wahay lag, dat Wahay, Hatuwe, Hatiling en andere kustnederzettingen in de omgeving veel te lijden hadden van koppensnellende bergbewoners, die afkomstig waren uit de streek waar Jellesma gewerkt had – waarbij Luijke met een schuin oog naar liberale critici van de zending opmerkte, dat dit nu “die onschuldige kinderen der natuur [waren], die men toch vooral niet moet verontrusten, door het Evangelie onder hen te brengen.”⁵⁸

Twee vragen

Tot slot van deze uiteenzetting twee vragen.

De eerste is die naar de theologische achtergrond van waaruit Jellesma op Ceram gehandeld heeft. De wijze waarop hij zijn werk heeft verricht, namelijk door voorrang te geven aan de opvoeding en beschaving der inheemse bevolking middels intieme omgang en het stellen van een voorbeeld, suggereert dat hij tijdens zijn leerjaren de invloed heeft ondergaan van de Groningse hoogleraar dogmatiek en kerkgeschiedenis Petrus Hofstede de Groot (1802-1886, hoogleraar 1829-1886) en de “Groninger richting”, althans daarvan kennis heeft genomen en bepaalde onderdelen heeft overgenomen.⁵⁹ Een der belangrijkste kenmerken van de Groninger theologen, die de zending en de bijbelgenootschappen zeer waren toegedaan⁶⁰, was immers de opvoedingsgedachte, een element dat afkomstig was uit de romantische fase van het humanisme.⁶¹

Een andere mogelijke aanwijzing voor beïnvloeding door de “Groningse school” is de beschuldiging door een collega-zending aan het adres van Jellesma als zou hij niet geloven “aan de onfeilbaarheid van den Bijbel, en aan de volkomen godheid van Christus, noch aan Zijne, voor ons volbrachte verzoening”, een beschuldiging die niet zelden ook gericht werd tot de Groninger theologie.⁶² In de richting der Groningers wijst ook Jellesma’s talloze malen herhaalde verzekering “door de liefde bewogen” te zijn.

Doch afgezien van het feit dat het NZG in zijn boven-confessionalisme en zijn ondogmatische en latitudinaire opstelling ten aanzien van kerkelijke en leerstellige tegenstellingen niet ver van de “Groninger richting” afstond⁶³,

-
- 56 Zie voor Jellesma’s verdere jaren A.Th. Boone, *Bekering en beschaving. De agogische activiteiten van het Nederlandsche Zendinggenootschap in Oost-Java (1840-1865)* (diss. V.U.; Zoetermeer 1997).
- 57 Verslag van Roskott in: Van Rhijn, *Reis door den Indischen Archipel in het belang der evangelische zending*, Bijlage B; citaat uit *Ibidem*, 19.
- 58 Sub 17 maart, W. Luijke, “Kort verslag der Werkzaamheden aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsche Zendinggenootschap te Rotterdam. Over Januarij tot en met Junij 1874”, [ca. 10-8-1874], ARvdZ 24-5.
- 59 Tot de oprichters behoorden verder de hoogleraren J.F. van Oordt (1794-1852) en L.G. Pareau (1800-1866), alsmede een zestal predikanten. Zie hierover J. Vree, *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Diss. VU; Kampen 1984) *passim*.
- 60 Hofstede de Groot heeft meermalen de aandacht van het NZG-bestuur gevestigd op potentiële kandidaat-zendingen. Juist in het academiejaar 1840-1841 gaf hij in Groningen voor 30 studenten college over de geschiedenis van de Nederlandse zending, waarbij hij ook het NZG en zijn geschiedenis behandelde. *EA 1841*, 120.
- 61 Hofstede de Groot onderbouwde zijn visie met een beschrijving van de geschiedenis van de mensheid als Gods opvoedingsgeschiedenis. Hij betoogde dat God zich in Jezus Christus op het volmaaktste aan de mens had bekend gemaakt. Nu de mens God in en door Jezus kende, kon hij al Gods daden veel helderder doorzien dan voordien. De mens was met Jezus Christus een “licht” opgegaan over hetgeen God vanaf de vroegste tijden gedaan en beloofd had. Thans “weten wij bij elke omstandigheid, wie God is, wie wij zijn, en waartoe God ons wil vormen”. In de winters van 1842-1843 en 1843-1844 hield Hofstede de Groot in Groningen een serie openbare voordrachten over deze kwestie, die gepubliceerd werden als *Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des mensdoms door God tot op de komst van Jezus Christus*, 2 delen (1ste dr., Groningen 1846, 1847; 2de dr. Groningen 1848, 1849). Citaat uit *Ibidem*, 1ste dr., I, 7. Zie verder A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (2de druk; Kampen 1981) hfdst. iv.
- 62 Benj. Schuh, *De zending op het eiland Java. Schetsen uit mijn leven* (Rotterdam 1864) vii. De Groningers wezen de triniteitsleer van de hand. Jezus was ondergeschikt aan de Vader, al had Hij wel deel aan Gods natuur en was Hij Gods volmaakte beeld. Niet alleen de bijbel, doch de gehele geschiedenis openbaart de bedoelingen van God met de mensheid. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 51-52.
- 63 In 1833, het jaar voor de Afscheiding, publiceerde Hofstede de Groot zijn *Gedachten over de beschuldiging, tegen de leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk in deze dagen openlijk ingebracht, dat zij hunnen eed breken, door af te wijken van de leer hunner Kerk, die zij beloofd hebben te zullen houden* (2de, vermeerdere druk 1834). Daarin betoogde hij dat het onjuist was dat een door mensen geformuleerde leer door kerk of staat bindend werd opgelegd. Het NZG werd gedragen door dezelfde gedachte, die inhield dat

zijn directe bewijzen voor Jellesma's verplichting jegens de Groningers in de zin dat hij zich op hen beriep of dat bijvoorbeeld Adama of Jentink, zijn mentoren, in hun correspondentie hierover iets meedeelden, niet voorhanden – of het moest zijn dat Adama zijn aan Jellesma verrichte arbeid eens omschreef als “uitwendige beschaving”.⁶⁴ De tweede vraag is: wat gebeurd zou zijn indien Jellesma in Damej had kunnen blijven en in zijn opzet geslaagd was? Dan zou daar na verloop van tijd een christelijke gemeente ontstaan zijn zoals er zoveel bestonden aan de kusten van de Centrale Molukken en elders in de Grote Oost. Op Ceram bestonden dergelijke gemeenten aan de zuidwestkust van het eiland, tussen Amahey en de omgeving van Piru. Van de bevolking van Damej, die wellicht tot enkele honderden zielen zou zijn uitgegroeid, zou misschien een kwart of nog minder belijdende leden der kerk geweest zijn, zoals elders ook het geval was. De middelen en technieken om de inwoners in het christelijk geloof te onderwijzen en hen op hun doop en belijdenis voor te bereiden zouden beschikbaar zijn geweest.⁶⁵ De schoolmeester zou zich belasten met het onderwijs der jeugd en het geven van catechisatie aan de volwassenen, terwijl een zendeling een- of tweemaal per jaar op bezoek zou komen om te dopen, huwelijken in te zegenen, “kandidaat-ledematen” te

voorkomen moest worden dat Nederlandse theologische en kerkelijke verschillen en geschillen (Nederlandse Hervormde, Doopsgezinde, Remonstrantse, Lutherse) naar het zendingsveld werden overgebracht. De instructies der NZG-zendingen bevatten de bepaling dat deze laatsten “blijven in al hun onderwijs gedachtig aan den grondregel van het Genootschap, om geene bijzondere Kerkbegrippen en verschillen die het wezen des Christendoms niet raken aan te roeren of voort te planten, maar het ware Christendom des harten te bevorderen, en vooral door eenen voorbeeldigen wandel en goede huishouding, de menschen eenen indruk te geven van de blijmoedigheid en heiligheid welke het geloof aan het Christendom verwekt”. Deze gedachte was een der belangrijkste redenen dat het NZG-bestuur Luijke van al te scherpe polemieken weerhield, zie boven, voetnoot 11. Vgl. div. stukken in ARvdZ 18-5; en J. Boneschansker, *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap. Een studie over opwekking in de Bataafse en Franse tijd* (Leeuwarden 1987) 158-162.

- 64 P. Adama aan H.A. Jentink, 17-5-1840, ARvdZ 64-3-3. Zonder als Schleiermachieaan te boek te willen staan, deelde Jentink, met Hofstede de Groot, een warme belangstelling voor de ideeën van Friedrich Schleiermacher (1768-1834) en diens nadruk op het gemoed en het vertrouwen als de zetel van het geloof. In 1839 publiceerde Jentink een uittreksel van Schleiermacher's *Reden über die Religion* in de *Bibliotheek van theologische letterkunde*. Zie over deze kwestie J. Herderscheë, *De modern-godsdienstige richting in Nederland* (Amsterdam 1904); J.P. de Bie, J. Loosjes, ed., *Biographisch Woordenboek van Protestantische Godgeleerden in Nederland*, IV (Den Haag 1931) 539-540; P. Hofstede de Groot, *De Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid* (Groningen 1855) 17, 27. Hofstede de Groots invloed in Friesland was aanzienlijk. Zijn broer, ds D.A. de Groot te Drachten, was een der mentoren van Jellesma en later een der oprichters van de afdeling Friesland van het NZG, zie “Protocol van de Afdeeling Friesland van het Nederlandsch Zendelinggenootschap opgericht in 1847” (ARvdZ 48-2) fol. 1. Afgevaardigden van de NZG-afdelingen Friesland en Groningen bezochten elkaars jaarvergaderingen, vgl. *Ibidem*, 8, 14-15, 28. In Rotterdam kwam Jellesma onder toezicht van H. Hiebink, die zowel Director van het Zendelinghuis als secretaris voor de binnenlandse en buitenlandse correspondentie van het NZG was. In deze laatste kwaliteit onderhield Hiebink de correspondentie met Jellesma na diens vertrek. Hiebink was een leerling van de Utrechtse hoogleraar Ph.W. van Heusde (1778-1839), wiens invloed beslissend was geweest bij het ontstaan van de Groninger richting, Vree, *De Groninger godgeleerden*, 40 vlg. Het zal waarschijnlijk te ver gaan oorzakelijk verband te zien tussen de zelfbenaming van Jellesma met “Evangelisch Zendeling”, die in veel stukken van zijn hand voorkomt, en de benaming “Evangelisch” die de Groningers gaarne voor zichzelf gebruikten. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 46, 54.
- 65 Voor het onderwijs aan belijdenisleerlingen waren verschillende boekjes beschikbaar, afhankelijk van hun ontwikkelingspeil. De jongeren met voldoende formele scholing gebruikten meestal het twaalf hoofdstukken tellende A. Brink, *Pengadjaran jang pendek akan segala kabenaran Agama Mesehi* (Rotterdam 1848). Het origineel hiervan was het vele malen herdrukte A. Brink, *Het eenvoudig Onderwijs in den Godsdienst*, dat weer een verkorte versie was van A. Brink, *Eenvoudig Onderwijs in den Godsdienst* (2de druk, Leeuwarden 1797); de Maleise vertaling was van zendeling J. Akersloot (ca. 1791-1830). Ook van deze Maleise versie zijn vele herdrukken bekend. Verder beschikte men over *Barang Hikajet 'Elkitab jang terutama dengan soal dan djawab bagi 'anakh-anakh 'awleh TuWan Pemarentah midras H. Wester. Tersalin deri pada bahasa Wolandawij 'awleh G. Heijmering* (Timor Kupang 1842). Voor ouderen, die vaak minder of geen onderwijs genoten hadden, werd de Maleise versie van Herman Faulkelius' *Kort begrip der christelijke religie* (1611) gebruikt. Het boekje gaf in 74 vragen en antwoorden een verkorte en vereenvoudigde uiteenzetting van de *Heidelbergse Catechismus*. Er bestonden verschillende Maleise versies. Een daarvan stond bekend als *sual 19*, daar ze negentien vragen en antwoorden bevatte. Andere versies bevatten 30 of 40 vragen en antwoorden. Welke versie gebruikt werd hing af van de mate van geletterdheid van de betrokken catechisant. Dergelijke vragen en antwoorden waren soms ook achterin Nederlandse en Maleise bijbels en psalmböeken gevoegd. Meestal werden ook de Tien Geboden en het Onze Vader bij het onderzoek betrokken. Zie W. Luijke aan HB NZG, 18-7-1854, ARvdZ 24-5; sub nov., “Kort verslag der Werkzaamheden van W. Luijke. Aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Zendeling-genootschap te Rotterdam. Over April 1865 tot en [met] Maart 1866”, 5-7-1866, ARvdZ 24-5.

examineren en bevestigen, de toestand van het kerkgebouw, de school, het huis van de meester en van de gemeente in het algemeen in ogenschouw te nemen, het avondmaal te vieren en het dorpshef, voorzover nodig, op zijn plichten jegens kerk en school te wijzen (althans voor zover de scholen onder beheer der zendelingen vielen, wat lang niet altijd het geval was). Aan de overheid was immers – naar calvinistisch inzicht – de bescherming van de kerk opgedragen, wat in deze jaren in de Centrale Molukken inhield dat elke kampong en negerij verplicht was kosteloos voor het kerkgebouw, de school en de woning van de meester te zorgen en zelfs de reiskosten der bezoekende zendelingen moesten te betalen.

Het koppensnellen zou Jellesma echter niet zo maar hebben kunnen onderdrukken. Vrijwel alle mannelijke inwoners van zowel de strand- als de bergnegerijen op Ceram hielden zich ermee bezig, zonder dat ze zich gehinderd voelden door hun godsdienstige overtuiging: voor christenen, islamieten en aanhangers der traditionele religies was koppensnellen in die jaren een geaccepteerd gebruik en zou dat nog lang blijven.⁶⁶

Epiloog

Tegenwoordig bevindt zich nabij de plaats van het vroegere Damej de kustnegerij Pasahari, met een gemengde bevolking, die deels afstamt van de Hatuolo, deels van Tobelorezen, Galelarezen en Tidorezen. In hoeverre hier van een voortzetting van Damej sprake is, kan niet vastgesteld worden. Wel constateerde de Duitse Frobenius-expeditie, die Pasahari in 1937-1938 aandeed, dat de Hatuolo-bevolking van de negerij al sinds mensenheugenis “in einem gewissen Gegensatz” tot Manusela stond. Gecombineerd met het feit dat Jellesma tot aan zijn vertrek van Ceram tegenover de ingezetenen van Damej de godsdienstkwesie niet heeft aangeroerd en met het betrekkelijke gemak waarmee hij een aantal bergbewoners heeft weten over te halen zich aan de monding van de Wai Isel te vestigen, suggereert dit dat aan hun bereidheid om op zijn voorstellen in te gaan factoren en overwegingen ten grondslag hebben gelegen, die Jellesma voor zijn bestuurders verzwegen heeft – zo hij zelf daarvan al op de hoogte was.⁶⁷ Over de vraag of het “Damej-project” werkelijk enige kans van slagen zou hebben gehad indien Jellesma gebleven was of indien uit Nederland een vervanger zou zijn gezonden, valt derhalve in het geheel niets te zeggen.

66 A. van Ekris, “Het Ceramsche Kakianverbond”, *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap* 9 (1865) 205-226. Zie ook sub 12 dec. in C.L. Ruden, “Uittreksel uit het door mij gehouden dagboek van November 1838 tot April ultimo 1839”, ARvdZ 43-3; S.J. de Vries aan J. Neurdenburg, 27-10-1865, ARvdZ 24-4-B. Regelmatig weigerden (Nederlandse) zendelingen op Ceram het avondmaal te bedienen en kinderen te dopen wegens het koppensnellen, waaraan (ook) de christenen aldaar zich overgaven. Naar aanleiding van een bezoek aan de negerij Awahia (zuidelijk Ceram) in 1841 noteerde Luijke: “Hij [het negerijhoofd] verhaaldet ons ook, dat voor eenige maanden geleden, de gedoopten van Elpaputih, met eene groote magt gekomen waren en een menschen hoofd van zijne negerij geëist hadden, en zij toen uit vreeze eene slaafin, aan hen overgegeven hebbende, dadelijk het hoofd hadden afgenomen en naar Elpaputih gebragt, om daar een nieuw raads en afgodshuis (balejoh) op te fondeeren. [– – –] Kort daarna hielden wij godsdienst oefening [in Elpaputih], waarin Br. [F.W.] Holtz voorganger was, en ik de kinderen doopte. Daarna kwamen wij in de gelegenheid, om de hoofden en die hen omringden, onder het oog te brengen, wat wij van hen op reize en onderscheidene plaatzen vernomen hadden. Op de vraag aan hen, of zij voor eenigen tijd te Awahia geen hoofd geëist en genomen hadden, zwegen zij allen geheel stil. Waarop wij hen verders vermaanden en zeiden waarom wij onder hen geen Avondmaal vermogten te vieren, ja dat wij zelfs gehuiverd hadden om hunne kinderen te doopen. Onder alle vermaningen die wij hen gaven, zwegen zij stil. Want om het Heilig Avondmaal, dat ons leert onzen evenmensch lief te hebben en zijn geluk te helpen bevorderen, te bedienen aan hen die met het teeken kakian (verbond om hoofden te snellen) op den borst geprikt liepen, zou toch wel parelen voor de zwijnen geworpen zijn.” Zie sub 5 dec., “Extract-Journaal van W: Luijke. Aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsche Zendeling-Genootschap te Rotterdam. Behelzende de voornaamste bijzonderheden van Januarij - December 1841”, 2-2-1842, ARvdZ 24-5; zie ook sub 1 nov. 1848, “Extract-Journaal van W Luijke aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap te Rotterdam. Behelzende de voornaamste bijzonderheden van het jaar 1848”, 13-3-1849, ARvdZ 24-5.

67 Het is niet uit te sluiten dat niet Pasahari maar de negerij Hartukail, iets ten oosten van Pasahari, de historische voortzetting van Damej was. Deze negerij, waarvan de bevolkingssamenstelling gelijk was aan die van Pasahari, heeft tot het einde van de negentiende eeuw bestaan, waarna de inwoners naar Pasahari vertrokken. Hartukail is ooit ommuurd geweest, wat betekent dat het een *kota* was. Zie Röder, *Alahatala*, 21. In de verslagen van Jellesma en Roskott is van ommuring van Damej geen sprake.